

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ СУДОВОЮ СИСТЕМОЮ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

М. Х. Корецький,
д. держ. упр., професор

Основними атрибутами сильної держави є наявність та ефективне функціонування всіх гілок державної влади, де одну з провідних ролей відводиться судовій системі. Проте наявність політичної нестабільності та відсутність одностайності між органами законодавчої й виконавчої влади негативно впливають на сучасний стан судової системи в Україні, протікання судової реформи, прийняття судових та касаційних рішень. Основні проблеми у сфері державного регулювання функціонування системи українського правосуддя та напрями їх вирішення висвітлені у даній роботі.

A presence and effective functioning of all branches of state authority are the basic attributes of the strong state where one of leading roles is taken to the judicial system. However much the presence of political instability and absence of unanimity between the organs of and executive legislature negatively influence on the modern state of the judicial system in Ukraine and flowline of judicial reform. Basic problems in the field of the state adjusting of functioning of the system of Ukrainian justice and directions of their decision are lighted up in this work.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ

Підвищення ролі, яку останнім часом стала відігравати судова влада в системі органів державної влади в Україні, обумовило значне зростання суспільного інтересу до процесів її реформування. В наукових публікаціях, присвячених місцю судової влади в правовій державі, висловлювалась навіть думка, що в сучасних високорозвинутих державах судова влада формально і фактично стала вищою державною владою, яка наділена можливостями здійснювати вплив та контролювати інші гілки влади шляхом винесення рішень за скаргами на їх неправомірні дії [1, 16].

Наявність окремих негативних фактів свідчить "про безпрецедентну корпоратизацію судової гілки державної влади, недосконалість судової системи, які не мають нічого спільного з незалежністю суддів при здійсненні правосуддя, що призводить до чисельних порушень законодавства суддями і неможливості

їх усунення з боку інших учасників процесу" [2, Потебенько]. Це вимагає дослідження проблем судового господарства та пошук дієвих державних механізмів, перш за все правових, для усунення існуючих негараздів у судочинній сфері.

Ще однією з актуальних проблем, на якій зосереджена увага багатьох дослідників, є проблема створення системи касаційного оскарження судових рішень, яка б повністю узгоджувалася з вимогами Конституції України та міжнародно-правовими зобов'язаннями, взятими нашою державою при вступі до Ради Європи.

У науковій та спеціальній літературі дослідження проблем розвитку судової системи висвітлені в працях Г. Нікєрова, Г. Макаренка, А. Кейліна, І. Арсьонова, Ф. Решетнікова, В. Ковалю, В. Фролова, М. Тєслєнко та ін. Автори досить широко розглядають питання розвитку судової гілки влади в Україні та за кордоном, проводять аналіз проблем функціонування судової системи за правови-

ми та організаційними аспектами. Проте незважаючи на широке коло питань, охоплених у науковій літературі, на сьогодні залишається низка невисвітлених і невирішених проблем, що викликані сучасною політичною ситуацією в Україні.

Розв'язання поставлених проблем в значній мірі залежить від обрання правильного вектору реформування судово-правової системи та якісного нормативного забезпечення її здійснення. Тому дослідження основних складових державного управління судовою системою України є необхідним і актуальним.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

У межах даної роботи розкрито основні проблеми реформування судової та касаційної системи в Україні та визначено напрями їх вирішення через удосконалення правового механізму державного управління.

РЕЗУЛЬТАТИ

Останнім часом переважна частина суспільства почала усвідомлювати, що у вітчизняному судовому господарстві є певні проблеми. За таких умов удосконалення законодавства про устрій і функціонування судової системи має бути направленим на виправлення існуючого стану та сприяння тому, щоб правосуддя було ефективним, справедливим, спрямованим на захист законних інтересів громадян і держави. Проте Закон "Про судоустрій України" та зміни у процесуальному законодавстві, навпаки, посилили негативні тенденції в діяльності судових органів. Вважаємо, що недосконалість вітчизняної судово-правової системи викликана наступними чинниками:

— недоліки законодавства, прийнятого останнім часом у рамках судово-правової реформи;

— відсутність належного правового механізму, який би дозволяв приводити у відповідність до вимог закону незаконні та необгрунтовані рішення Верховного Суду України та Вищого господарського суду України, а в перспективі, рішення інших Вищих спеціалізованих судів;

— недоліки у системі касаційної системи.

Аналіз норм Закону України "Про судоустрій України" свідчить, що цей Закон не в повній мірі узгоджується з Конституцією України. Так визначення у статті 19 Закону військових судів як загальних суперечить статті 125 Конституції України. Адже згідно із зазначеною нормою Основного Закону, система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації. Військові ж суди виокремлено за іншими принципами, отже, вони, по суті, є особливими судами, створення яких тією ж статтею 125 Конституції не допускається.

Так, на думку М. Потебенко, "не можна погодитися з думкою щодо обгрунтованого запровадження двох нових судових органів — Апеляційного і Касаційного судів України. Конституція України не згадує ніякого Касаційного суду України, а лише серед основних засад судочинства передбачає забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду" [2]. Але зазначимо, що на сьогодні немає однозначної відповіді на питання доцільності створення таких судів. Так, проблеми функціонування та формування окремих інститутів судової системи в Україні сьогодні є предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців, які працюють над питаннями судоустрою. Однією з найбільш актуальних проблем, на якій зосереджена увага дослідників, є проблема створення системи касаційного оскарження судових рішень, яка б повністю узгоджувалася з вимогами Конституції України та міжнародно-правовими зобов'язаннями, взятими нашою державою при вступі до Ради Європи. Швидкі темпи, якими здійснюється процес реформування системи судоустрою в Україні, дозволяють очікувати найближчим часом прийняття нових процесуальних кодексів, в яких буде запроваджено новий механізм оскарження судових рішень та системи органів, які здійснюють касаційний перегляд.

Проте основні принципи оскарження судових рішень, закріплені у статтях 125, 129 Конституції України, залишаться незмінними для кожного процесуального кодексу. Конституцією України проголошується, що найвищим судовим органом в системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України, а вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди. Відповідно до Основного Закону забезпечується право на апеляційне та касаційне оскарження рішення суду.

Необхідно зазначити, що в процесі реформи судоустрою особлива увага буде приділена місцю та функціям суду касаційної інстанції в системі спеціалізованих судів. Не стане винятком і Вищий господарський суд, правовий статус якого як касаційної інстанції в системі господарських судів пропонується піддати суттєвим змінам. Однак не всі із запропонованих змін можна розглядати як позитивні. Дискусійними уявляються питання щодо підстав касаційного оскарження, обсягу повноважень Вищого господарського суду при розгляді касаційних скарг, а також підстав та порядку здійснення повторної касації до Верховного Суду України. Не можна також назвати виваженою точку зору щодо можливості об'єднання господарських судів та судів, що здійснюють судочинство у цивільних справах, в межах однієї юрисдикції. В основу цієї концепції

авторами покладено суб'єктивне трактування конституційних принципів територіальності та спеціалізації судів, внаслідок чого поза увагою залишаються специфічні риси господарських відносин, які створюють об'єктивні передумови для функціонування системи господарського судочинства [3, 4]. Заперечення також викликають пропозиції щодо виключення з підвідомчості господарських судів категорії податкових і митних спорів та передачі їх до судів адміністративної юрисдикції [4].

В той же час про наявність апеляційних судів, поряд з місцевими, прямо зазначається у статті 125 Основного Закону. Прийняття норм Закону щодо створення Апеляційного суду України і Касаційного суду України без відповідних змін у Кримінально-процесуальному та Цивільному процесуальному кодексах України залишило невизначеними повноваження цих судів і Верховного Суду України стосовно порядку перегляду ними судових рішень. Зрозуміло, що створення Касаційного суду направлено на розвантаження суддів Верховного Суду.

У зв'язку з актуальністю питань, пов'язаних з визначенням місця та функцій касаційної інстанції в судовій системі України, існує потреба у вивченні механізму касаційного оскарження судових рішень деяких зарубіжних країн, зокрема тих, які належать до романо-германської системи права. Серед країн романо-германської системи права з розвинутою системою касаційного оскарження судових рішень насамперед необхідно виділити Францію, Бельгію, Італію, Нідерланди та Федеративну Республіку Німеччина. Сутність касаційної системи оскарження судових рішень у цих країнах полягає в тому, що рішення у справі, розглянуте першою та апеляційною інстанцією та яке набуло законної сили, може бути переглянуто, вирішено по-іншому або скасовано судовою інстанцією вищого рівня, на яку покладено функції забезпечення однаковості судової практики. Така інстанція є найвищою в судовій системі і має назву касаційного суду.

На початку зупинимося на висвітленні досвіду функціонування судової системи Франції, яка має декілька особливостей. Однією з таких особливостей є те, що французьке судочинство базується на одному з найважливіших принципів організації державної влади — принципі розподілу судових і адміністративних функцій [5, 18]. Характеризуючи стан системи правосуддя у Франції, дослідники відзначають, що на сучасному етапі в цій країні створена найсильніша централізація судової влади та зразкова ієрархія судово-юрисдикційних органів, діяльність яких здійснюється суворо у відповідності із законом та виключає застосування надзвичайних актів [3, 38]. У межах існуючої інстанційної си-

стеми відбувається галузеве структурювання судів за окремими юрисдикціями, що впливає на особливості їх організації. Касаційний суд Франції, який одержав свою назву ще у 1790 р., є вищою судовою інстанцією цієї країни. Престиж та роль Касаційного суду Франції в судовій системі є досить значними, оскільки його основним завданням є здійснення контролю за правильністю застосування законодавства судами нижчого рівня. За своєю внутрішньою структурою Касаційний суд поділяється на шість палат: три — у цивільних справах, одна — із соціальних питань, одна — у комерційних справах, одна у кримінальних справах. До складу суду входять Перший президент Касаційного суду, президенти шести палат та судді, які називаються радниками. При Касаційному суді діють генеральний прокурор та його помічники, а також генеральні адвокати держави [6, 143—145]. За загальним правилом рішення Касаційного суду приймається однією з палат, яка розглядає справи відповідної юрисдикції. Проте в разі наявності проблемних питань, пов'язаних із застосуванням норм права різних галузей, рішення приймається змішаною палатою, яка складається з представників трьох палат, що належать до різних галузей права. В тому ж випадку, коли правове питання має принциповий характер або коли після скасування рішення суду першої інстанції неодноразово приймав рішення, аналогічні першому, розгляд справи відбувається на Пленумі Касаційного суду, який діє у складі Першого президента суду, президентів та старійшин палат, а також двох суддів від кожної палати.

Касаційний суд Франції не переглядає справи нижчестоящих судів по суті, а здійснює юридичну перевірку правильності винесених ними рішень з питань застосування норм матеріального та процесуального права. На думку окремих правознавців, касаційний суд розглядає не судові справи, а "судить рішення", винесені нижчестоящими судами [6, 268].

У Франції касаційна скарга може бути подана лише на рішення, яке є остаточним, тобто більше не підлягає апеляційному оскарженню. Підставою для касаційного оскарження є порушення закону, яке допустив суд, що виніс оскаржуване рішення. Порушення закону як підстава для касаційного оскарження, на думку А.Д. Кейліна [7, 271], може полягати у наступному: по-перше, у порушенні закону у вузькому його значенні; по-друге, в порушенні судом наданої йому влади, тобто здійснення судовим органом таких дій, які виходять за межі наданої йому влади; по-третє, порушення судом своєї компетенції, по-четверте, в порушенні судом процесуальних форм, що тягне за собою передбачені законом наслідки у виг-

ляді визнання таких дій суду недійсними; по-п'яте, у винесенні різними судовими установами рішень в одній і тій самій справі, які суперечать одне одному. В тому разі, якщо Касаційний суд Франції ухвалює рішення про скасування оскаржуваного вироку чи рішення, він, зазвичай, надсилає справу на новий розгляд до іншого суду такого ж рівня із зазначенням рекомендацій, які суд повинен врахувати при новому розгляді справи (так звана модель чистої касації). Разом з тим Касаційний суд не позбавлений права не передавати справу на новий розгляд та припинити провадження у справі в тому разі, коли скасування постанови, яка оскаржується, не викличе необхідності заново переглядати справу по суті. Позиція Касаційного суду в тій чи іншій справі фактично є орієнтиром при розгляді судами аналогічних справ чи в трактуванні тих чи інших правових інститутів.

Касаційний суд Бельгії також наближений до французької моделі касаційного провадження. Його головним завданням є розгляд скарг на рішення судів останньої інстанції, поданих у зв'язку з порушенням закону або суттєвих правил провадження у справі. Касаційний суд Бельгії таким чином виконує регулятивну роль та забезпечує однакове тлумачення права. До складу касаційного суду входять три палати: перша — у цивільних та комерційних справах, друга — у кримінальних справах, третя розглядає справи, які належать до компетенції трудових судів [8, 62].

Аналогічні за своєю суттю функції виконує і Вищий касаційний суд Італії, який знаходиться на чолі судової системи цієї країни. Цей суд складається з трьох палат у цивільних справах та однієї палати у трудових справах, причому кожна з них діє у складі п'яти членів, наділених правом вирішального голосу. Згідно із законом про судоустрій 1941 р. Вищий касаційний суд Італії забезпечує точне дотримання та однакове тлумачення закону, єдність національного права [9, 284]. Вищий касаційний суд Італії як остання інстанція розглядає скарги з питань права на постанови судів у цивільних та кримінальних справах, а також спори про компетенцію судів. Розглядаючи скарги, які мають своїм предметом компетенцію або питання права, які раніше не дістали однакового вирішення в палатах суду, чи принципово важливі питання, — суд діє як об'єднана палата. Верховний суд Нідерландів є вищою судовою інстанцією цієї країни та здійснює касаційні повноваження з метою забезпечення однакового тлумачення та застосування законів на всій території держави. Верховний суд складається з цивільної, промислової, податкової та кримінальної палати, а також палати, яка розглядає

дисциплінарні справи щодо суддів. Юрисдикція Верховного суду обмежена лише питаннями права та ґрунтується на фактах, встановлених судами нижчих рівнів. Разом з тим, на відміну від касаційної практики деяких країн, Верховний суд Нідерландів, визнавши обґрунтованість касаційної скарги, може прийняти за результатами її розгляду власне рішення. У всіх інших випадках Верховний суд, скасувавши рішення, зобов'язаний повернути справу на новий розгляд до суду першої інстанції.

Унікальність судової системи Німеччини, на думку вітчизняних процесуалістів [10, 47], полягає в тому, що вона побудована за територіально-галузевим принципом і являє собою автономні, з внутрішніми ієрархічними рівнями судової піраміди. Очолює систему загальних судів Верховний федеральний суд Німеччини, який є останньою інстанцією в судах цієї юрисдикції та здійснює функції касації (ревізії). Метою діяльності Верховного федерального суду, на думку деяких правознавців, є забезпечення єдності судової практики, хоча його рішення формально не наділені силою прецеденту. Ця установа складається з сенатів, які побудовані за принципом правової складності питань, віднесених до розгляду суду цієї інстанції і відносно яких треба ухвалити рекомендації з правозастосування на загально-федеральному рівні. Виконання сенатами Верховного федерального суду функцій перегляду в порядку прямої касації допускається лише щодо рішень, ухвалених у першій інстанції сенатами Федерального патентного суду в деяких справах. У всіх інших випадках звернення до Верховного федерального суду без проходження апеляційної інстанції (так звана стрибова касація) процесуальним законодавством Німеччини не допускається. За німецькою теорією інстанційного оскарження судових рішень, оскарження питань застосування норм матеріального та процесуального права здійснюється шляхом подання скарги до судів ревізійної інстанції, якими є вищі федеральні суди відповідної юрисдикції. Фактичний бік справи на стадії ревізії вже не досліджується, оскільки ці функції покладені на суди першої та апеляційної інстанції, а перевіряється лише їх діяльність, пов'язана з правильним застосуванням норм матеріального та процесуального права. Підставами для розгляду справи в касаційному (ревізійному) порядку згідно з цивільно-процесуальним кодексом Німеччини можуть бути тільки порушення норм федерального права, яке може проявитися у наступному: рішення виніс неправомірний склад суду; порушено правила підсудності та підвідомчості; порушено правила представництва сторін; рішення винесено в результаті усного розгляду при порушенні пра-

вил про публічність (або закритість) засідання [10, 540].

У складі Федерального верховного суду діють декілька колегіальних утворень, які збираються з метою розгляду принципів або колізійних питань правового характеру, що виникають у практиці суду ревізійної інстанції. Одним з таких утворень є Великий сенат з цивільних справ Верховного федерального суду, який збирається лише в разі необхідності за наявності звернення до нього простих сенатів. Ще одним колегіальним утворенням, яке має метою вирішення колізійних питань правозастосування в судах загальної юрисдикції є Об'єднаний — Великий сенат, який утворюється у Верховному федеральному суді лише у виняткових випадках, а його засідання є найвищою формою судочинства Верховного федерального суду. Рішення, яке приймає Об'єднаний Великий сенат, вважається схваленим від імені всього Верховного федерального суду та має обов'язковий для виконання характер, а також виступає в ролі роз'яснення для нижчестоящих судів з метою їх орієнтування у правозастосовчій практиці в аналогічних справах. Об'єднаний Великий сенат здійснює касаційні (ревізійні) повноваження, але діє тільки за наявності зазначених обставин замість сенату чи Великого сенату галузевого напрямку.

Тобто касація є останньою судовою інстанцією в таких країнах, як Франція, Бельгія, Італія та Нідерланди, касаційні постанови у зазначених країнах не підлягають подальшому перегляду. Головна увага суду касаційної інстанції приділяється виключно перевірці конкретного судового рішення відповідним правовим нормам, причому докази більше не досліджуються, а суд виходить з тих обставин справи, які були встановлені судовими інстанціями нижчого рівня. У своєму класичному вигляді касація має метою проведення загальнодержавної політики, спрямованої на однакове тлумачення та застосування правових норм при здійсненні правосуддя судами нижчого рівня, а не на вирішення конкретного судового спору. Домінуючим у діяльності касаційної інстанції класичної моделі був саме публічно-правовий фактор — забезпечення однакової судової практики. Що ж до власне приватно-правового спору, який був предметом касаційного розгляду, то його доля визначалась другорядною та мало впливала на зміст діяльності касаційного суду. Причиною такого становища було те, що Касаційний суд Франції на початку своєї діяльності не був наділений повноваженнями вирішувати спір по суті, а міг лише залишити без змін рішення нижчестоящего суду, яке в такому випадку набувало законної сили, або скасувати це рішення та направити справу на новий розгляд.

Німеччина запозичила у французької судової системи основу касаційного провадження та перетворила його у провадження, яке дещо відрізняється від касаційного та має назву ревізійного.

Не викликає сумніву той факт, що юридичні конструкції, які застосовуються при здійсненні касаційного та ревізійного оскарження в країнах романо-германської системи права, з успіхом можуть бути використані при реформуванні механізму касаційного перегляду судових рішень в Україні, особливо в господарському судочинстві. Основною метою спеціалізованої системи господарського судочинства є здійснення на засадах законності захисту порушених чи оскаржених прав і охоронюваних законом інтересів підприємств, установ, організацій та інших суб'єктів господарювання. Ця мета, згідно із сучасною теорією процесуального права, повинна визначати і обсяг повноважень суду касаційної інстанції у господарських спорах. Однак правовий статус та повноваження касаційної інстанції в системі господарського судочинства не дозволяють їй використати всі засоби для ефективного та своєчасного захисту прав суб'єктів господарювання. Реалізація мети господарського судочинства вимагає посилення функції судового контролю за додержанням законності у відносинах між суб'єктами господарювання. Одним із шляхів для досягнення цієї мети може бути створення в системі господарських судів ревізійної інстанції, яка буде наділена більш широкими процесуальними повноваженнями.

Запровадження суду ревізійної інстанції в системі господарського судочинства України може бути здійснено шляхом зміни правового статусу Президії Вищого господарського суду та її перетворення з організаційно-дорадчого органу на орган, наділений процесуальними повноваженнями. До проведення судової реформи Президія здійснювала перегляд справ у порядку нагляду, справи, які розглядалися нею, як правило, мали складний характер та потребували розгляду в розширеному колегіальному складі. Наділення Президії Вищого господарського суду ревізійними повноваженнями щодо розгляду справ, які мають принциповий характер для системи господарського судочинства за аналогією з колегіальними органами Федерального верховного суду Німеччини, приведе до позитивного результату та дозволить практично уникнути ситуацій, в яких рішення в системі судів спеціалізованої юрисдикції можуть виявитись неостаточними внаслідок наявності іншої практики судів цієї ж юрисдикції. До компетенції Президії Вищого господарського суду може бути віднесений розгляд справ, в яких є колізійні питання застосування одного й того ж положення зако-

ну господарськими судами, та справ, в яких існує необхідність відхилитись від практики застосування правових норм, що склалася протягом тривалого часу. Президія Вищого господарського суду, діючи як суд ревізійної інстанції, з метою забезпечення єдності судової практики та встановлення об'єктивної істини у справі повинна мати повноваження для перевірки за власною ініціативою рішень місцевих та апеляційних господарських судів у повному обсязі. До повноважень суду ревізійної інстанції повинно бути віднесено і право приймати нове та остаточне рішення у справі без направлення її на новий розгляд, а також здійснення інших повноважень, відсутніх у касаційного суду.

На окрему увагу заслуговує питання повноважень Голови Верховного Суду України згідно з цим законом. Уявляється, що вони надто широкі. Від нього у судовій системі залежить майже все: призначення, обрання, а також звільнення суддів, призначення їх на адміністративні посади, утворення та ліквідація судів. Він організовує діяльність Верховного Суду, його Президії, головує на Пленумі Верховного Суду та засіданнях його колегій при розгляді будь-якої справи, розподіляє обов'язки між заступниками Голови, організовує фінансове і організаційне забезпечення діяльності Верховного Суду, виконує представницькі функції тощо. Але ж треба мати на увазі, що Голова Верховного Суду України є також лише адміністративною посадою і таких широких повноважень Конституція України йому не надає.

У той же час було б слушним передбачити статус і представництво кваліфікаційних комісій на засадах, на яких сформовано Вищу раду юстиції. Набуло значного поширення довільне тлумачення з боку окремих суддів норм законодавства, а подекуди їх ігнорування, внаслідок чого порушуються права громадян і державні інтереси. Так, в порушення вимог чинного кримінально-процесуального законодавства замість винесення вмотивованих рішень за касаційними поданнями чи скаргами судді Верховного Суду повертають ці процесуальні документи без розгляду.

ВИСНОВОК

З метою удосконалення судової системи вважаємо за необхідне створення у державі такого правового механізму, який би надавав можливість приведення у відповідність до вимог чинного законодавства незаконних рішень Вищого господарського суду України та Верховного Суду України. Здійснення такої функції можна було б покласти на Пленум Верховного Суду України, як це було раніше.

Існує чимало й інших проблем, пов'язаних з функціонуванням судо-

вої системи і здійсненням правосуддя, які потребують свого вирішення. Факти свідчать, що в разі подальшого розвитку тенденції до надмірного відособлення судових органів, їх переваги над іншими гілками державної влади, безвідповідальності суддів існує реальна загроза перетворення України у так звану "судівську" державу, коли усунення порушень закону, судових помилок, поновлення прав фізичних і юридичних осіб буде можливим тільки після звернення до міжнародних організацій — Європейського суду з прав людини і т.п. Вважаю, що необхідно створити комісію з комплексного вивчення зазначених проблем і підготовки пропозицій по їх вирішенню, до якої б увійшли професіонали-практики і науковці.

Література:

1. Никеров Г.И. Судебная власть в правовом государстве (опыт сравнительного исследования) // Государство и право. — 2001. — № 3. — С. 16—20.
2. М. Потебенько. Роль судової гілки влади в утвердженні законності, чи який шанс насправді є в українського правосуддя // День. — 2002. — № 73. — 19 квіт. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/56555/>
3. Макаренко Г. Развитие системы правосудия в контексте судебной реформы // Юридичний вісник* України. — 2004. — № 10, 6—12 березня. — С. 5.
4. Фоков А.П. Правосудие во Франции: организация судебного контроля на современном этапе // Право и политика. — 2001. — № 7. — С. 37—42.
5. Шишкін В. Система судів загальної юрисдикції у Франції // Право України. — 1996. — № 6. — С. 18—22.
6. Кейлин А.Д. Судустройство и гражданский процесс капиталистических государств. Ч. 1. Судустройство. — М.: В/О Международная книга, 1950. — 312 с.
7. Кейлин А.Д. Судустройство и гражданский процесс капиталистических государств. Ч. 2. Гражданский процесс. — М.: Внешторгиздат, 1958. — 359 с.
8. Судебные системы европейских стран. Справочник: Пер. с франц. Д.И. Васильева и с англ. О.Ю. Кобякова. — М.: Международные отношения, 2002. — 336 с.
9. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред. — д.ю.н., проф. А.Я. Сухарев. — М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА - ИНФРА), 2000. — 840 с.
10. Шишкін В. Організаційна структура судової системи Німеччини // Право України. — 1996. — № 1. — С. 47—51.